

Proč lidé nechodí k volbám? Několik poznámek k profilu nevoliče v postkomunistické Evropě

MICHAL NOVÝ*

Abstract: Why Do People Not Vote? Several Remarks on Non-Voter Profile in Post-Communist Europe

The increasing levels of electoral abstention across 'new' European democracies can downgrade the legitimacy of these regimes. From this point of view, the basic question 'who does not vote and why?' gains new relevance. My article focuses on the determinants of non-voting from a cross-national perspective. I present two approaches towards explaining electoral abstention. The first, arising from the Michigan model, is based on a solid connection between party choice and participation. This approach considers the lack of party identification as the main reason for non-voting. The second approach emphasizes the role of the decision-making process in abstention itself, without regard to the selection of a preferred party, and is connected with well-known concepts like political efficacy, trust, interest, and satisfaction. These explanations have often been utilized for well-established democracies, yet how do they work in post-Communist space? After a brief theoretical discussion, I investigate the robustness of presented theories by means of empirical analysis of the situation in 11 post-Communist countries. The European Social Survey 2008 is used for the verification of the importance of both approaches.

Keywords: electoral abstention, non-voter, post-Communist Europe, Michigan model, political motivations

DOI: 10.5817/PC2012-4-359

1. Úvod

Demokracie nabízí občanům řadu příležitostí, jak se podílet na vládnutí. Lidé krom jiného běžně volí své zástupce, kteří reprezentují jejich zájmy v legislativních tělesech. Volební participace však v převážné většině států upadá (Lijphart 1997, López-Pintor et al. 2002, Kostadinova 2003, Franklin 2004b). Nevoliči tak postupně začínají tvořit početně největší skupinu z těch, kteří jsou nadáni volebním právem. Konsekvence klesající volební účasti se mohou promítat do úvah o snižující se legitimitě demokratických režimů. Nízký počet občanů, kteří

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Michal Nový, Fakulta sociálních studií MU Brno, Joštova 10, 602 00 Brno či lépe elektronicky na 273880@mail.muni.cz.

během volebního klání odevzdají svůj hlas, tím pádem představuje zdaleka ne bezvýznamný problém pro další fungování zastupitelského modelu vládnutí, zejména pak ve státech, kde se demokracie etablovala teprve nedávno, a vykazuje tak poměrně velkou míru křehkosti.

Důležitou ambicí badatelů – i s ohledem na využitelnost zjištěných poznatků v praxi – proto bývá osvětlit, proč se lidé nepodílejí na participačních aktivitách. Typickým příkladem pasivního občanského přístupu je volební absentérství.¹ Rozhodnutí nedostavit se do volebních místností představuje v zastupitelských demokraciích deviantní jednání – tedy jev, který bývá často uvažován s negativními konotacemi (Johnston a Pattie 2003). Naproti tomu využití svého práva vybírat zástupce do legislativních sborů se chápe jako vyjádření elementární podpory politickému systému a zdůrazňuje roli jedince jakožto občana, jež má kořeny už v antické filozofii (Flanigan a Zingale 2010: 63).

V této studii se pokusím přiblížit, z jakých podnětů vzniká volební neúčast. Z relativně neuspořádané diskuse o determinantách absentérství postupem času krystalizovalo množství teorií. Poslání mé práce tkví v omezení se na dva základní přístupy k vysvětlení, jejichž rozlišení přinesl text Paula Thurnera a Angeliky Eymann (2000). Z něj čerpám klíčová grafická schémata – rozhodovací stromy (viz dále; srov. např. Enelow a Hinich 1984). Směřování textu Thurnera a Eymann se váže na snahu systematicky utřídit teorie volební neúčasti na bázi rozdílu v sekvenci rozhodování o (1) účasti/neúčasti a (2) volbě strany. Klasickým zástupcem přístupu, kdy se rozhodnutí, jestli participovat nebo absentovat, tvoří ještě před samotným výběrem preferované strany, je model politických motivací. Na druhou stranu však existují rovněž teorie, které počítají s tím, že rozhodnutí ohledně toho, zdali se jedinec zúčastní volební soutěže, představuje až druhou fázi, která (pouze) doplňuje výběr „nejlepší“ stranické alternativy. I tento přístup, vyznačující se obrácenou posloupností sledu rozhodování, nachází v literatuře své referenty, přičemž za nejvýznamnější z nich lze označit tzv. Michiganský model a jeho pozdější reinterpretace.

Naznačenou diferenciaci přístupů k explanaci neúčasti lze – a do značné míry oprávněně – kritizovat kvůli tomu, že vůbec nepracuje s faktem, že někteří občané nevolili jednoduše proto, že jim to neumožnily určité momentální nepříznivé okolnosti, které občas zastihnou každého z nás. Sociologické studie přitom opakovaně prokázaly, že právě tzv. nedobrovolná neúčast (způsobená pracovním zaneprázdněním, nemocí apod.) může představovat stěžejní zdroj absentérství (např. Linek a Lyons 2007). Tito příležitostní nevoliči by ovšem neměli představovat pro fungování demokracie větší hrozbu, neboť se ukazuje, že neparticipace je v jejich případě pouze chvilkovou záležitostí a v následujících volbách s velkou pravděpodobností svůj hlas odevzdají² (Crewe et al. 1977).

Na teoretickou část, v níž blíže představím oba uvedené přístupy, navážu empirickou analýzou, v níž se budu věnovat determinantám nevolení v postkomunistické Evropě. Datovou bázi bude tvořit čtvrtá edice Evropské sociální studie (*European Social Study*) z roku 2008. Pro analýzu využiji dotazníková šetření provedená v jedenácti zemích, jejichž demokracie je zatím poměrně málo etablovaná. Tím se dostávám k hlavní ambici studie, kterou je odpovědět na klíčovou otázku, kdo v nových demokraciích Evropy nevolí a proč – výstupem práce by tak měl být pokus o vykreslení profilu ideálního nevoliče, a to za pomoci výše jmenovaných klasických modelů, které se až na drobné výjimky (např. Topf 1995) osvědčily při obdobné explanaci na souboru západních demokracií. Bylo by však iluzorní domnívat se, že existuje jeden univerzální typ postkomunistického absentéra. Proto v analytické části dotazníková

šetření z jednotlivých zemí nespojuji do jednoho souboru, ale pouze srovnávám napříč státy výstupy, které přináší.

2. Explanace volební neúčasti

Dosavadní studie vztahující se k volebnímu absentování pracují s řadou kontroverzních předpokladů, které byly abstrahovány na základě výsledků dotazníkových šetření. Za všechny lze uvést dva stěžejní: Zprvé, segment nevoličů se má vyznačovat maximální heterogenitou a proměnlivostí (Bannon 2003), a zadruhé, rozdíly v sociálním pozadí voliče a nevoliče jsou jen nepatrné a nedostavení se k volební urně se zdá být spíše dočasnou záležitostí (Crewe et al. 1977, Swaddle a Heath 1989). Kdybychom bez jakýchkoliv pochybností přijali tyto teze, další bádání nedává hlubší smysl, protože nevoliči by se prezentovali jako entita bez určitých sociodemografických rysů a psychologických motivací. V tomto článku nicméně předem nehodlám rezignovat na vytvoření profilu absentéra, a proto níže přináším dva typy úvah o rozhodování občana, jestli se účastnit voleb. Ještě předtím ale pojednám o nedobrovolné neúčasti. Právě ta totiž zrcadlí poznatky o neurčitosti segmentu nevoličů a staví na dočasnosti pasivního přístupu (ke členění dobrovolného a nedobrovolného nevolení dále viz Fischer 2007; Linek a Lyons 2007; Hadjar a Beck 2010; Johnston a Pattie 1997, 2003).

2.1 Nedobrovolná neúčast

Představme si následující situaci z běžného života. Jsme v roli vysokoškolsky vzdělané svobodné matky se dvěma dětmi předškolního věku, která disponuje alespoň elementární mírou důvěry v politický systém, zajímá se o politiku a též pociťuje afiliaci k politické straně A. V období bezprostředně před konáním volební soutěže však jedno z dětí nečekaně onemocní a matka namísto přípravy hlasovacího lístku a plánování termínu, kdy navštíví volební místnost, najednou řeší záležitosti, jejichž váha je pro ni neúměrně vyšší než to, jestli zvítězí preferovaná strana A, anebo bude triumfovat strana B. Volební klání – jakkoli mu přiřkládá důležitost – nedokáže převýšit význam momentálních okolností spojených s onemocněním potomka, a proto se hlasování neúčastní.

U tohoto typu absentování zřetelně chybí úmysl neparticipovat; neúčast způsobují momentální nepříznivé okolnosti. Mimo zmíněný příklad lze uvažovat i o jiných životních situacích, které vedou k nedobrovolné pasivitě – o čerpání dovolené, pracovním zaneprázdnění, nepřítomnosti v domovském volebním obvodu apod. O neúčasti závislé na okolnostech (*circumstantial abstention*) se tedy hovoří v případě, že lidé ospravedlňují neparticipaci v daném hlasování určitou „objektivní“ překážkou, která jim zabránila v aktivním výkonu volebního práva. Kdyby neexistovala v době konání volební soutěže bariéra pro hlasování, lze se domnívat, že by volit šli. Banducci a kolegové (2008) dodávají, že se v tomto případě ukazují velké disparity v důvodech u různých sociálních skupin, typicky u mužů a žen, což bývá připisováno odlišnostem v jejich archetypálním profilu (žena se častěji stará o dítě, muž zase pracuje).

Podíl okolnostních (nedobrovolných) nevoličů na celém souboru absentérů se obecněji dá určit jen obtížně. V českém prostředí sociologická šetření (Linek a Lyons 2007, Linek 2010a)

prokázala, že se může jednat asi o třetinu ze všech, kteří nevyužili svého práva volit; zahraniční výzkumy dokonce počítají se zjištěním, že „technických“ nevoličů je většina (Crewe et al. 1977: 46–47, Johnston a Pattie 2003). Zbývající skupina, vytrvalí absentéři, tedy tvoří jen zlomek elektorátu a obvykle jde o osoby izolované od kulturního a sociálního tlaku okolí, popřípadě o ty, kteří bytostně odmítají právo volit.

Nedobrovolná pasivita se přitom nezdá být zásadní překážkou pro uspokojivé fungování zastupitelské demokracie a navíc ji nelze úplně eliminovat.³ Tento typ neúčasti by se dal připodobnit k frikční nezaměstnanosti, která je ve smíšené ekonomice chápána jako docela běžná, nezávažná a vzhledem ke krátkodobému charakteru není třeba hledat její příčiny na straně nabídky nebo poptávky (Hora 2008). Stejně jako budou vždy existovat krátkodobě nezaměstnaní, budou tu lidé s malými dětmi, ti, co se budou právě stěhovat, anebo jiní, již odjeli na služební cestu. Tedy občané, kteří se kvůli momentálnímu zaneprázdnění nedostavili k volební urně.

S nevolením závislým na okolnostech v následujících odstavcích nepracuji, ačkoliv je mu v mnoha textech, které byly citovány výše, přikládán mimořádný význam. Má to dva důvody (srov. Linek 2010a, Foddy 2001): Zaprvé jde o to, že otevřená otázka, kterou se běžně zjišťuje nedobrovolnost absentování, nejspíš nedokáže postihnout hlubší motivace respondenta. Kritika v tomto smyslu staví na přesvědčení, že otázka položená ve spěchu, v němž bývá obvykle vyplňován dotazník, nedonutí běžného občana k přemýšlení nad svými pohnutkami pro neúčast. První, co jedince napadne, je sdělit, že se nemohl zúčastnit z určitého objektivního důvodu. Cena za volení je však natolik nízká (Blais 2000: kap. 4), že takové důvody by se v řadě případů daly hodnotit jako dubiozní. Zmíněná třetina až polovina ze souboru pasivních, kteří jsou řazeni mezi nedobrovolné absentéry, tak ve skutečnosti disponuje psychologickou motivací k neparticipaci podobně jako ostatní nevoliči, nicméně možnosti jejich paměti jsou omezené a ve snaze o rychlou reakci nedokážou svůj důvod konkrétněji zformulovat. Proto raději volí „cestu úniku“ v nepříznivých okolnostech.⁴ V krajním případě lze pak dokonce uvažovat o tom, že respondenti si vůbec nemusí být vědomi svých motivací k volební neúčasti.

Druhý, spíše technický důvod, proč se dále nezabývám nedobrovolnou neúčastí, spočívá v tom, že se v analyzovaném datovém souboru nenachází otevřená otázka o hlavním motivu nevolení, a tím pádem ani nelze odlišit nedobrovolné a dobrovolné absentéry.⁵ Ve světle prvního bodu ovšem tato skutečnost neznamená, že by má studie ztrácela smysl nebo čtenáři nabízela zcela zavádějící výstupy; jde toliko o přihlášení se ke směru, jenž preferuje při hledání příčin neúčasti uzavřené otázky. Jak přístup s uzavřenými, tak otevřenými otázkami má své výhody i nevýhody (blíže Schuman a Presser 1979). Vzhledem ke zvolené datové bázi, kterou představuji níže, i výše nastíněným limitům, které přináší práce s otevřenými otázkami, vidím analýzu pomocí uzavřených otázek jako účelnější, byť za cenu toho, že případnou nedobrovolnou neúčast tímto způsobem nemohu postihnout.

2.2 Dobrovolná neúčast

Začneme opět příkladem z reálného života. Stylizujme se třeba do role dlouhodobě nezaměstnaného padesátníka s neúplným středním vzděláním. Tento jedinec sice má základní přehled o politice, nicméně vzhledem ke své životní situaci nemůže být spokojen s fungováním po-

litického systému, dále je přesvědčen, že jeho hlas stejně na výsledku volební soutěže nic nezmění, a k tomu naposledy, když se účastnil hlasování, se při výběru preferované strany „řádně spálil“. Za daného stavu existuje poměrně silná pravděpodobnost, že se tato osoba nebude účastnit politického života. A to nikoliv proto, že by se v okamžiku volebního klání cítila zaneprázdněná, nýbrž kvůli vlastnímu niternému přesvědčení.

Uvedený příklad ilustruje druhou pozici absentéra, která se vyznačuje rozpoznatelným *motivem* k neúčasti. Z čeho ovšem pramení účel, na jehož základě dochází k pasivitě? Podle Thurnera a Eymann (2000) lze vydělit dva zdroje účelového nevolení, a to na bázi odpovědi na otázku, jestli je případná neúčast spojena s určitým rysem stranicko-politické soustavy, anebo nikoliv. První zdroj, který je v tomto textu reprezentován Michiganským modelem, předpokládá defektní povahu pluralismu politických stran v očích potenciálního voliče – občan mezi stranami marně hledá variantu, s níž by se dostatečně identifikoval. Proti tomu druhý zdroj volebního absentérství nenachází přímou vazbu mezi participací a výběrem určité politické strany. U tohoto přístupu, pod něhož zařazují motivační model absentování, tak při rozhodování se o angažovanosti nehraje stranický systém žádnou roli. Předpokládá totiž, že lidé nevolí jednoduše proto, že se nezajímají o politiku, či kvůli tomu, že obecně nedůvěřují politickým autoritám.

2.2.1 Michiganský model a jeho reinterpretační

Odevzdání hlasu pro konkrétní politickou stranu během volebního klání nebývá nahodilým aktem. Existuje tak soubor příčin, které objasňují, proč jedinec v okamžiku hlasování preferoval ten či onen subjekt. Identifikace s některým ze stranicko-politických aktérů často bývá považována za klíčovou determinantu pro volební rozhodnutí. Již na přelomu padesátých a šedesátých let tento poznatek detailněji rozebrala rozsáhlá práce *The American Voter* (Campbell et al. 1960: kap. 6 a 7). Autorský kolektiv kolem Agnuse Campbella přenesl do teorií volebního chování poznatky ze sociální psychologie. Konstatoval, že identifikace s politickou stranou je součástí vnitřní identity jedince. Stejně jako se jedinec ztotožňuje s jinými sociálními skupinami (chápe se jako katolík, indián aj.), považuje sám sebe za člena politické strany. Nejedná se však o členství formální, nýbrž o jistou formu psychologického stranictví (Vlachová 2003, Linek 2009).

Původní konceptualizace Campbella a jeho spolupracovníků, dnes známá jako Michiganský model, hovoří o dlouhodobé psychologické vazbě, která zajišťuje politické straně podporu v různých typech voleb. Autoři modelu definují stranickou identifikaci jako citovou orientaci jedince k důležitému skupinovému objektu v jeho prostředí, přičemž politická strana je skupinou, k níž si jedinec může vytvořit identifikaci různé intenzity, která může být jak pozitivní, tak negativní (Campbell et al. 1960: 121–122). Takto vymezená emoční svázanost s určitou stranou má vznikat a utužovat se během socializačního procesu (v rodině, ve škole apod.) a přináší s sebou zvyk loajality. V souvislosti s konceptem stranické identifikace by dokonce šlo hovořit o „srdeční záležitosti“, díky níž v americké společnosti, pro kterou byl model původně určen, existují habituální republikáni, ale také habituální demokraté.

Koncept stranické identifikace se nicméně ve svém původním pojetí ukázal jako neudržitelný. Michiganská škola tak byla v průběhu druhé poloviny dvacátého století konfrontována s novými výzvami, přičemž na tomto místě považují za adekvátní zmínit se přinejmenším

o třech, které společným působením výrazněji proměnily náhled na to, co je v současnosti možné považovat za stranickou identifikaci⁶ (blíže Norris 2004: kap. 6, Fiorina 1981, Vlachová 2003, Budge et al. 2010, Jessee 2010, Weinschenk 2010):

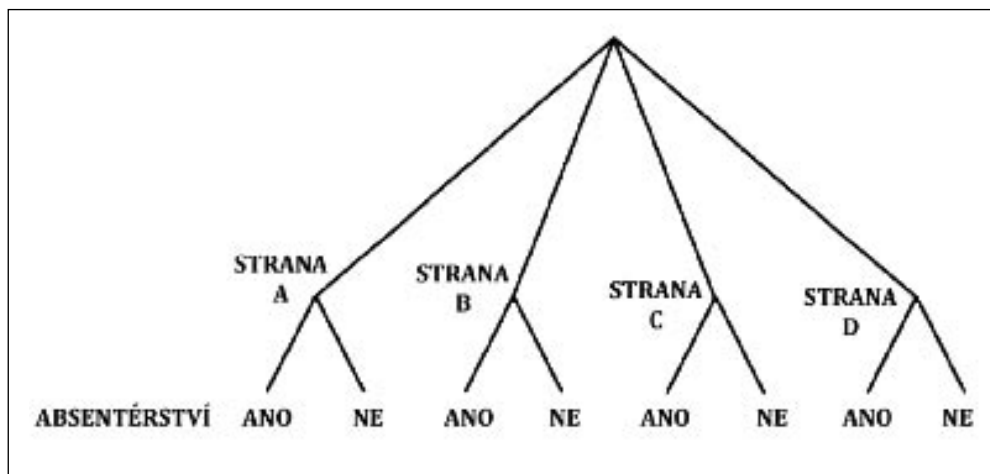
- 1) Společenský posun k postindustrialismu – proces společenské modernizace v západních demokraciích vyústil počátkem sedmdesátých let k rozvolňování vazeb mezi politickou stranou a voličem.⁷ Zvyšující se volatilita vedla k opuštění tradičních politických formací, což zároveň znamenalo konec představ o silné a časově stabilní stranické identifikaci. Již nebylo myslitelné, aby výzkumník přistupoval k vazbám voličů k nově vznikajícím subjektům ve stranicko-politické soustavě jako ke dlouhodobým, vytvořeným v procesu politické socializace.
- 2) *Redukce afektivity, expanze racionality* – v koincidenci s rozmachem teorie racionální volby byl model stranické identifikace obohacen o více „logické“ jádro. Namísto takřka bezmyšlenkovité loajality k určité straně, jež byla založena na afektivní orientaci, a tím pádem silně připomínala náboženství, začaly studie pracovat s vjemem blízkosti, který se odvíjel od hodnocení výkonnosti jednotlivých stranických formací. Stranická identifikace se tak v průběhu života mohla měnit, a to na základě retrospektivní evaluace toho, jak si stranicko-političtí aktéři počínali v uplynulých volebních cyklech. Původní emoční pojetí stranické identifikace mělo být symptomatické nanejvýš pro málo informované voliče s nižším objemem občanských dovedností, pro které bylo příliš namáhavé o své stranické afiliaci hlouběji přemýšlet. Naopak u lépe informovaných se autorům jevilo jako bláhové chápat identifikování se jako zautomatizovaný proces bez jakékoli reflexe předchozích událostí.
- 3) Vznik postautoritářských nových demokracií – původní Michiganský model počítal s fungováním zavedených stranicko-politických formací. V případě postindustriálních demokracií zůstali etablovaní aktéři důležitým prvkem stranické soustavy, a tudíž i přes markantní proměnu společnosti vlastně nic nebránilo tomu, aby se zkoumala stranická identifikace v klasickém pojetí. Co ale dělat v případě, kdy se po dlouhých letech nedemokracie utváří úplně nový stranický systém? Například v současném českém prostředí by snad šlo hovořit o pozitivní, ale též negativní identifikaci různých segmentů veřejnosti ke komunistické straně, protože v jejím případě existují rysy continuity s předchozím režimem, jenže u ostatních subjektů (s výjimkou KDU-ČSL) o hluboce zapuštěných kořenech hovořit nelze. Na druhou stranu se ovšem ukazuje, že také v postkomunistických (širěji postautoritářských) společnostech se během krátké doby dokázala vyvinout svébytná forma stranické identifikace.

Reformulovanou verzi původního konceptu Michiganské školy pro zjednodušení označuji jako *slabší pojetí* stranické identifikace, neboť bylo vlivem výše uvedené kritiky nutné zredukovat některé pojmové vlastnosti konceptu – zejména emocionální podstatu a požadavek na dlouhodobost vazby strana-volič. Ve slabším smyslu lze stranickou identifikaci⁸ ztotožňovat spíše s percepcí blízkosti (náklonnosti, sympatií) k určitému aktérovi ve stranicko-politické soustavě (srov. Linek 2009: 188). I v takovém pojetí ovšem zůstává silným prediktorem volby určité strany.

Vede-li stranická identifikace jakožto typ postoje k politickým subjektům k vůli přijít do volební místnosti, a tím se zasadit o lepší výsledek formace, s níž se jedinec cítí identifikován, logicky působí též na míru volební participace. Důraz na souvislosti mezi stranickou

identifikací a volební účastí se snažil klást např. již Norman Nie a jeho kolegové na konci sedmdesátých let, kdy se podařilo identifikovat souběžný pokles hodnot obou uvedených veličin v řadě západních demokracií (Nie et al. 1979; viz také Keith et al. 1992). V některých kontextech, zejména britském, pak dokonce byla stranická identifikace považována za vůbec nejdůležitější prediktor pro explanaci (ne)volení (Heath et al. 1985, Heath 2007; srov. Denver 2007). Ať už bude stranické identifikaci přiznán zcela dominantní, anebo pouze periferní vliv, lze konstatovat, že případné absentování se v rámci tohoto přístupu primárně odvíjí od úvahy o preferované straně. Schéma 1 níže ukazuje, že v první fázi rozhodování občan poměřuje jednotlivé strany z hlediska (afektivní nebo racionální) blízkosti vůči jeho vlastní osobě a výsledkem tohoto procesu je označení nejpřijatelnější alternativy. Až následně, ve druhé fázi, pak může přistoupit k hodnocení, zda se mu v danou chvíli „vyplatí“ formaci, s níž je identifikován, aktivně podpořit (např. s ohledem na účinky volebního systému; Vowles 2002).⁹

Schéma č. 1: Rozhodovací strom Michiganského modelu

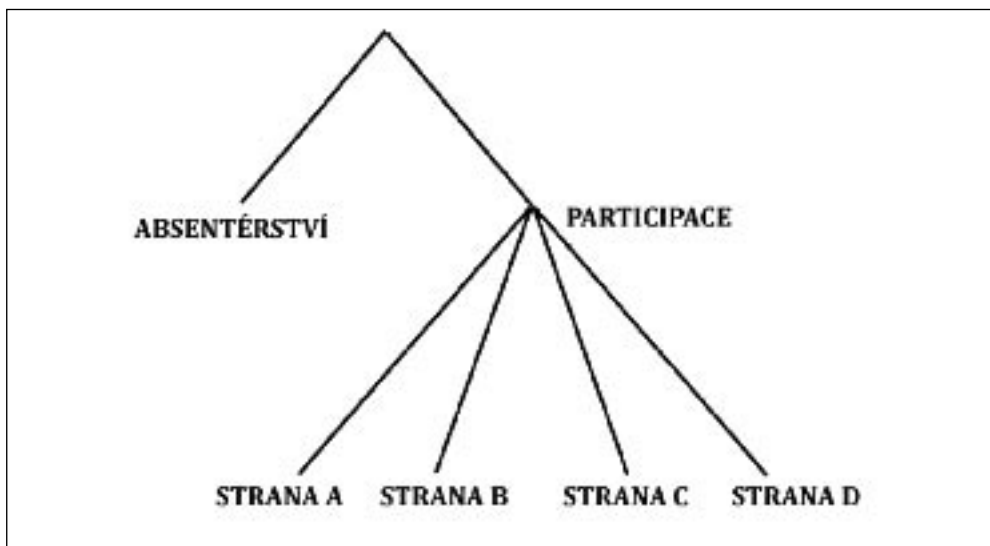
Zdroj: Autor dle Thurner a Eymann (2000)

2.2.2 Motivační modely absentování

Zatímco původní afektivní pojetí stranické identifikace chápalo návštěvu volební místnosti jako důsledek niterní emocionální vazby, pozdější reformulace Michiganského modelu (např. Fiorina 1981), které se inspirovaly teorií racionální volby, se již při výběru kandidátní listiny ohlížejí na užitek, který může dané rozhodnutí přinést. Tím pádem se také jeví jako rozvázné porovnat očekávaný užitek s břemenem nákladů, jež s sebou volební akt a případně špatné rozhodnutí přináší – díky tomu může jedinec zjistit, jestli vůbec dává volba strany smysl. Němečtí ekonomové Gebhard Kirchgässner a Werner Pommerehne (1993) si ovšem všímají, že cena, jakou může volič sám zaplatit za chybný výběr strany, se zdá být poměrně nízká. Proto hovoří v souvislosti s hlasováním ve volbách o nízkonákladovém rozhodnutí (*low-cost decision*).¹⁰ Výstupem jejich střízlivého přístupu k bázi teorie racionální volby je, že lidé ve

skutečnosti nevolí s ohledem na očekávaný výsledek analýzy nákladů a užiteků, které jim přinese vhození hlasu pro tu či onu politickou stranu, ale kvůli jiným pobídkám – tlaku okolí a morálnímu přesvědčení (srov. Blais 2000: kap. 4 a 5).

Schéma č. 2: Rozhodovací strom motivačního modelu

Zdroj: Autor dle Thurner a Eymann (2000)

Klíčovou vlastností druhého přístupu k vysvětlení neangažovanosti během voleb je obrácení posloupnosti kroků rozhodování potenciálního voliče. Větvení rozhodovacího stromu v prvním kroku spočívá v tom, jestli se jedinec dané soutěže zúčastní, anebo bude preferovat absentování (viz schéma 2). Až poté, co je rozhodnut promluvit do události vhozením hlasovacího lístku do volební urny, volič přistupuje k hodnocení jednotlivých stranických alternativ a té, kterou vybere, pak případně jeho hlas. Pro výzkum volební neúčasti má význam *de facto* jen první jmenovaná fáze, neboť výběr strany je zcela izolován od participačního aktu. Rozhodnutí o absentování tudíž nevzniká na základě úvahy o stranických alternativách, ale kvůli vytříbeným politickým postojům jedince. Ty mohou působit jako demobilizační faktor přinášející odmítnutí participace na volebním klání. Ve své podstatě lze rozlišit čtyři stěžejní okruhy psychologických motivací – pocit politické efektivity, zájem o politiku, důvěru v politické autority a spokojenost s činností vlády, resp. s fungováním demokracie (Hadjar a Beck 2010; srov. Linek 2010a). Ve výzkumu volebního absentování se obecně předpokládá, že čím vyšší úroveň těchto faktorů jedinec vykazuje, tím se snižuje šance, že nepřijde do volební místnosti.^{11 12}

Prvně jmenovaný pocit politické efektivity má dvě roviny – interní a externí. Vnitřní efektivita odkazuje na míru toho, jak osoba věří ve vlastní schopnost rozumět politice. Umožňuje zjistit, jestli si občan myslí, že je kompetentní k pochopení mechanismů spojených s veřejnými záležitostmi. Naproti tomu vnější efektivitou jedinec hodnotí míru responsivity

institucí vůči pokusům uplatňovat politický vliv. Odkazuje tedy k přesvědčení, že individuální politická akce může proměnit povahu politického procesu (Rosenstone a Hansen 1993: 15, Linek 2011).

Další z motivačních faktorů, zájem o politiku, lze pojímat bez jakýchkoli komplikovaností – jednoduše jako pozornost, kterou lidé věnují politice (van Deth 2006: 107). Pokud lidé disponují zájmem o politické dění, obvykle se zapojují do politických diskusí v rodině a mezi přáteli či sledují zprávy týkající se politiky v médiích. Tyto osoby se také snaží hledat a získávat informace o politice. Alespoň minimální úroveň politického zájmu je předpokladem pro participaci.

K velmi důležitým prvkům individuálního hodnocení občana při uvažování o volební participaci lze řadit rovněž politickou důvěru. Ta reflektuje, jestli se mocenské struktury chovají ve shodě s očekáváními veřejnosti (Martin 2010: 705). Některé dřívější studie přitom prokázaly, že důvěra v politické instituce může být korelována s pocitem vnější politické efektivity (Linek 2011). Pozitivní anebo negativní pocity vůči vládě mají dalekosáhlé důsledky, neboť ve chvíli, kdy jsou občané dlouhodobě znepokojeni z výkonu vládních sestav, ztrácejí víru v demokratické hodnoty samotné.

Konečně poslední z výčtu, spokojenost s činností vlády a fungováním demokracie, taktéž rezonuje při rozhodování, zda volit, nebo absentovat. Lidé, kteří vykazují entuziasmus v otázce výkonnosti národní ekonomiky, hodnocení vlády a výkonnosti demokracie, disponují nižší pravděpodobností na absentování; volební akt pokládají za svou občanskou povinnost (Anderson a Guillory 1997). Zatímco předchozí veličiny vykazují alespoň částečnou míru stability v čase, u spokojenosti se často projevuje vyšší dynamika, která může být způsobena aktuálním skandálem nebo rezonující politickou událostí (Linek 2010b: kap. 4).

2.2.3 Alternativní vysvětlení absentování

K běžně uváděným vysvětlením pasivity v okamžiku hlasování patří model občanského voluntarismu, který zahrnuje tři stěžejní komponenty: (1) zdroje, (2) občanské motivace a (3) zapojení v mobilizačních sítích. Jinými slovy, lidé běžně odpovídají na otázku, proč se politicky neangažují, tím způsobem, že jednoduše „nemohou“, „nechtějí“ anebo se jich „nikdo nezeptal“ (Verba et al. 1995, Vráblíková 2009). Prostřední alternativa, tj. nechtějí, nepředstavuje nic jiného než reflektování vlivu politických postojů, které jsem prezentoval výše v souvislosti s motivačním modelem nevolení. Tato část modelu občanského voluntarismu tím pádem již byla představena, a proto se jí dále nebudu věnovat.

Jsou tu však další dva potenciální vlivy na absentérství, které vycházejí z daného přístupu. První odpověď, *nemohou*, odkazuje k nedostatečnému objemu času, peněz a občanských dovedností – souhrnně označovaných jako individuální zdroje (Brady et al. 1995). Ačkoliv jsem výše připomenul, že řada studií prokázala, že rozdíly v socioekonomickém statusu voliče a nevoliče se stírají (mj. Crewe et al. 1977), představuje model zdrojů stále typ explanace, který nelze opomenout, a to minimálně v rovině kontroly efektu sociodemografických faktorů. Jak obratně konstatuje Franklin (2004a), „strukturální“ zdroje („nemohou“) na rozdíl od „kulturních“ motivací („nechtějí“) sice samy o sobě přímo nevedou k určitému počínání, nicméně formují lidské myšlení. V této studii se zaměřuji na věk, pohlaví a vzdělání. Akcent na tyto znaky se objevuje již v klasických studiích (Verba et al. 1978).

Politická angažovanost by tak měla převažovat u mužů, dále má růst s věkem¹³ a taktéž se vzděláním (Carreras a Castañeda-Angarita 2012; Hajdar a Beck 2010; Swaddle a Heath 1989; Anduiza Perea 2002, 2005). Nižší volební účast u mladých lidí bývá vysvětlována tím, že zatím nebyli dostatečně „usazeni“ do politické komunity, chybí jim zkušenosti s občanstvím a také často mají tendence stávat se rebely a využívat méně konvenční nástroje k ovlivnění politických výstupů. Co se týká pohlaví, jeho efekt se dařilo demonstrovat zejména staršími studiemi a v současné době již působení tohoto faktoru není chápáno jako úplně jednoznačné (Oppenhuis 1995: kap. 2). Vyšší podíl hlasujících mužů byl ospravedlněn tím, že politika je typicky předmětem zájmu mužů, zatímco ženám se staly vlastní zase jiné formy volnočasové realizace. Konečně vliv stupně edukace spočívá ve faktu, že vzdělání může významně usnadnit participaci, neboť erudovaní lidé mají lepší schopnosti pro získávání nových informací. Cena za sběr poznatků o kandidátech se tím pádem v jejich případě snižuje.

Poslední odpověď, *nikdo se jich nezeptal*, přikládá velkou váhu mobilizačním agenturám a sociálním sítím. Členství v těchto strukturách, jež zahrnují mj. politické strany, odbory, ale i náboženské nebo dobrovolnické organizace, přináší více podnětů o politice, rozvíjí občanské dovednosti, přispívá k tvorbě sociální důvěry. Organizace jsou zároveň schopny své členy mobilizovat mnohem rychleji než nezapojenou veřejnost. V tomto pojetí bývá neúčast chápána výsledkem nezapojení se v organizacích občanské společnosti (Putnam 1995). V regresních modelech níže tak budu zahrnovat i členství ve straně a sociální kontakt s přáteli, příbuznými nebo kolegy.

2.2.4 Cesta k profilu ideálního nevoliče

Koho tedy považovat za ideálního absentéra? V literatuře se nachází hned několik originálních typologií, které se pokouší odpovědět na podobnou otázku (Laponce 1967, Johnston a Pattie 2003 aj.). Ze syntézy poznatků Michiganského modelu a modelu politických motivací, které jsem představil výše, a při kontrole alternativních vysvětlení by nicméně vyplývalo, že šance neúčastnit se volebního klání (srov. Hajdar a Beck 2010):

- (H₁) je vyšší při úplné absenci stranické identifikace, anebo
- (H₂) je vyšší při pouze slabé identifikaci;
- (H₃) se snižuje s růstem pocitu politické efektivity;
- (H₄) se snižuje s růstem pocitu politické důvěry;
- (H₅) se snižuje s růstem pocitu spokojenosti s fungováním systému;
- (H₆) je nižší při zájmu o politiku;
- (H₇) je vyšší mezi ženami než mezi muži;
- (H₈) se snižuje s narůstajícím věkem;
- (H₉) se snižuje s vyšším vzděláním;
- (H₁₀) je nižší u členů politických stran;
- (H₁₁) se snižuje při častějším sociálním kontaktu.

3. Data a metody

V této studii pracuji s individuálními daty Evropské sociální studie 2008. V jejím rámci došlo ke kolekci informací ve 29 státech. Pro účely mého textu ovšem využiji pouze soubor jedenácti zemí, jejichž distinktivním znakem je komunistické dědictví. Z nabízených států středovýchodní Evropy jsem do analýzy nezahrnul Rusko, a to pro nesvobodnou politickou soutěž (Freedom House 2012). Soudím totiž, že zkoumání projevů demokracie v nedemokracii nedává valný smysl.¹⁴ Po této redukci disponuji souborem o celkové velikosti 19 623 respondentů. Přehled států společně s vybranými popisnými statistikami ukazuje tabulka 1. Daná tabulka také obsahuje porovnání dotazníkovým šetřením zjištěné a reálné míry volební účasti. Ukazuje, že u většiny zemí procento respondentů, kteří deklarují, že aktivně participovali, převyšuje – a často velmi významně – reálnou volební účast. Přestože tedy někteří respondenti objektivně spadají mezi absentéry, při dotazování se snaží vystupovat jako voliči (Sigelman 1982). Výsledky analýzy tak je třeba brát s určitou rezervou.¹⁵

Tabulka č. 1: Analyzované země a vybrané statistiky

Stát	Skutečná volební účast (rok voleb)	Skutečná míra absentování	Míra absentování v souboru	Rozdíl	Počet respondentů
Bulharsko (BG)	55,76 (2005)	44,24	27,84	16,40	2 230
Chorvatsko (HR)	59,58 (2007)	40,42	21,27	19,15	1 484
Česká republika (CZ)	64,47 (2006)	35,53	42,25	-6,72	2 018
Estonsko (EE)	61,91 (2007)	38,09	35,31	2,78	1 661
Maďarsko (HU)	64,39 (2006)	35,61	20,01	15,60	1 544
Lotyšsko (LV)	60,98 (2006)	39,02	37,18	1,84	1 980
Polsko (PL)	53,88 (2007)	46,12	26,57	19,55	1 619
Rumunsko (RO)	39,20 (2008)	60,80	32,23	28,57	2 146
Slovensko (SK)	54,67 (2006)	45,33	22,49	22,84	1 810
Slovinsko (SI)	63,10 (2008)	36,90	27,37	9,53	1 286
Ukrajina (UA)	62,03 (2007)	37,97	18,39	19,58	1 845

Zdroj: Autor dle Evropské sociální studie (2008) a IDEA (2012). Pozn.: Údaje o volební (ne)účasti jsou v procentech. V závorkách za názvy států jsou uvedeny jejich zkratky, které využívám níže v regresních modelech.

S ohledem na binární závislou proměnnou se jako adekvátní řešení jeví využití logistické regrese. Dále by se nabízelo sloučení dat z jednotlivých národních šetření do jednoho uceleného souboru a hledání obecného profilu postkomunistického voliče.¹⁶ Touto cestou se však nevydávám a vytvářím regresní modely pro každý stát zvlášť. Prezentuji tak modely odpovídající jednotlivým společnostem a mezi státy porovnávám jejich parametry.

Nyní se budu věnovat operacionalizaci závislé proměnné a teoreticky relevantních faktorů. Volební neúčast budu zkoumat pomocí odpovědi na otázku „Volil jste v posledních národních parlamentních volbách?“ (označena B11). Občan zde dostal na výběr odpověď „ano“, „ne“,

„neoprávněně volit“ anebo „neví“. Uvedenou proměnnou jsem transformoval do dichotomické podoby, kdy hodnota 1 představuje nevolení, 0 volení a ostatní možnosti jsou eliminovány.

Z hlediska Michiganského modelu a jeho reformulací se nabízí vysvětlovat volební neúčast pomocí úplné absence nebo slabého stupně stranické identifikace. Pro indikaci chybějící stranické identifikace využiji následující otázku: „Existuje určitá politická strana, ke které se cítíte být blíže než k ostatním stranám?“ (B20a) Jestliže respondent na uvedený dotaz zareaguje v tom smyslu, že není žádná strana, které by se cítil být blíže, lze se domnívat, že v jeho případě neexistuje stranická identifikace. Takový postoj vůči politickým uskupením bude kódován jako 0. U identifikujících se občanů naopak bude použita hodnota 1.

V rámci stranické identifikace je kromě jejího směru vhodné pracovat rovněž s intenzitou. Dá se totiž očekávat, že respondenti s nižším stupněm afilace k některé ze stran budou disponovat slabšími pobídkami k hlasování než ti s vyšší náklonností. V Evropské sociální studii lze sílu stranické identifikace měřit za pomoci otázky „Jak blízko se cítíte být ke straně, která je vám nejbližší?“ (B20c). Odpovědi „velmi blízko“ a „docela blízko“ budou transformovány do hodnoty 1 – silná identifikace, proti tomu reakce „nepříliš blízko“ a „vůbec blízko“ budou určující pro zjištění slabé identifikace (0).

Pro modelování vlivu psychologických dispozic k absentování využiji čtyři základní koncepty, kterým přiřadila maximální důležitost již práce Hadjara a Becka (2010; srov. Vrábliková 2009) – pocit politické efektivity, zájem o politiku, politickou důvěru a spokojenost s prováděním politik a s demokracií obecně. Politickou efektivitu zjišťuje Evropská sociální studie dvěma otázkami, což by mohlo evokovat, že jedna bude zaměřena na její vnější a druhá na vnitřní dimenzi. Jenže opak je pravdou a obě souvisejí s vnitřní efektivitou: „Jak často se vám zdá být politika tak komplikovaná, že tak úplně nerozumíte, o co v ní jde?“ (B2) a „Jak obtížné nebo jednoduché shledáváte utváření názoru o politických tématech?“ (B3) Na první otázku mohl respondent reagovat pomocí pětibodové stupnice „nikdy“ – „často“; druhá taktéž nabízela pět odpovědí na principu gradace, tj. „velmi těžké“ – „velmi lehké“. Před samotnou analýzou jsem u prvně jmenované otázky (B2) obrátil posloupnost možností tak, aby byla konzistentní s druhou otázkou (B3). Jinými slovy, aby nejnižší hodnota (1) znamenala u obou dotazů nejnižší možný pocit vnitřní efektivity, a hodnota maximální (5) nejvyšší pocit efektivity. Následně došlo k součtu proměnných B2 a B3 a k jejich vydělení dvěma.

Zkoumání zájmu o politiku navážu na otázku „Jak moc byste řekl, že se zajímáte o politiku?“ (B1). Na tu bylo možno odpovědět čtyřmi způsoby – „velmi“, „celkem ano“, „skoro vůbec“ a „vůbec ne“. Proměnná byla pro účely studie dichotomizována tím způsobem, že první dvě reakce vyjadřovaly zájem o politiku (1), zbývající dvě pak nezájem o politiku (0).

S problematikou důvěry je v Evropské sociální studii spjata otázka „Jak moc osobně důvěřujete těmto institucím – národnímu parlamentu, právnímu systému, policii, politikům, politickým stranám, Evropskému parlamentu a Organizaci spojených národů?“ (B4–B10). Respondent se u každé instituce usazoval na kontinuu 1 („žádná důvěra“) až 10 („úplná důvěra“). V tomto textu dále pracuji se skóre důvěry, které bude představovat průměrnou hodnotu z individuální evaluace důvěry v národní parlament, právní systém, policii, politiky a v politické strany.

Měření spokojenosti bude provedeno za pomoci otázek týkajících se spokojenosti se stavem ekonomiky (B25), s tím, jak vláda dělá svou práci (B26) a celkově s fungováním de-

mokracie (B27). Respondenti se vždy lokalizovali na škále 1 („extrémně nespokojen“) až 10 („extrémně spokojen“). Obdobně jako v případě politické důvěry hodlám pracovat se skóre spokojenosti, jež bude vypočteno zprůměrováním pozice na třech uvedených škálách.

Kromě čtyř typů psychologických motivací budu sledovat efekty sociodemografických proměnných. Lze se domnívat, že volební absentování může být podmíněno věkem, pohlavím či nejvyšším dosaženým vzděláním. Věk změřím jakožto počet let respondenta; pohlaví budu tradičně chápat jako dichotomickou proměnnou (1 – „muž“, 0 – „žena“). Poněkud problematická je operacionalizace nejvyššího dosaženého vzdělání, a to v důsledku nejednotnosti vzdělávacích systémů v jednotlivých státech. Datová matice Evropská sociální studie nicméně obsahuje proměnnou, která normalizuje stupeň individuální edukace do pěti kategorií – „horší než nižší střední vzdělání“ (1), „nižší střední vzdělání“ (2), „vyšší střední vzdělání“ (3), „nadstavbové sekundární neterciární vzdělání“ (4) a „terciární vzdělání“ (5). Tuto proměnnou transformuji do tří skupin: Do nižší edukace budou patřit původní kategorie 1 a 2, střední edukace bude vytvořena z kategorií 3 a 4, a vyšší edukace bude odrazem dosažení terciárního vzdělání (tj. kategorie 5).

Potenciálně mohou být významnými determinantami absentérství také dvě proměnné vztahující se k mobilizačním agenturám a sociálním sítím. První se bude týkat spíše agentur. Poměrně běžným jevem je politické stranictví, a tudíž bude reflektován dotaz B21 „Jste členem nějaké politické strany?“, na nějž mohl respondent odpovědět ano (1) – ne (0). Druhý faktor zase bude náležet spíše k sociálním sítím, a to prostřednictvím otázky C2: „Jak často se setkáváte ve společenském smyslu (z vlastního uvážení) s přáteli, příbuznými nebo kolegy z práce?“ Reagovat na tento dotaz mohl respondent na škále 1 až 7 – „nikdy“, „méně než jednou za měsíc“, „jednou za měsíc“, „několikrát za měsíc“, „jednou týdně“, „několikrát týdně“ a „každý den“.

4. Analýza a výsledky

V této kapitole představím regresní modely izolovaně pro každý z jedenácti zkoumaných států. Neexistuje totiž jednotná postkomunistická identita (blíže Staniszki 2006), která by opravňovala všechny dotazníky sloučit a pracovat s jedním komprehenzivním modelem. S ohledem na determinanty Michiganské školy vytvářím pro každou zemi dva regresní modely; označuji je římskými číslicemi I a II. Oba se zabývají explanací šance na nevolení. Modely se liší v tom, jaká vlastnost odvozená z tohoto typu vysvětlení neúčasti v nich bude uvažována. Interpretačně hodnotnější modely I pracují kromě postojových, síťových a sociodemografických determinant s proměnnou stranické identifikace, tj. s tím, že respondent pociťuje nebo nepociťuje bližší vztah k některé ze stranických formací. Naproti tomu modely II zohledňují intenzitu stranické identifikace, tzn. situaci slabé nebo silné vazby k určité straně. Tomu odpovídá nižší počet respondentů v modelech II, kde jsou předem vyloučeni všichni, kteří nepociťují vztah k žádnému ze subjektů ve stranicko-politické soustavě. Modely II tak odhadují parametry determinant volební neúčasti jen u respondentů, kteří se identifikují s určitou stranou (nepracují s kompletním vzorkem), a slouží výhradně pro zhodnocení vlivu intenzity identifikace.¹⁷ Výstupy analýzy prezentuji v tabulce 2.¹⁸

Tabulka č. 2: Vysvětlování absentování v postkomunistické Evropě (logistická regrese)

	BG (I)	BG (II)	HR (I)	HR (II)	CZ (I)	CZ (II)	EE (I)	EE (II)	HU (I)	HU (II)	LV (I)	LV (II)
(Konstanta)	3,992***	1,338	5,410***	4,724	25,816***	30,653***	21,214***	7,945**	1,100	0,468	4,594***	2,141
Stranická identifikace	0,273***		0,320***		0,174***		0,457***		0,245***		0,390***	
Síla identifikace		0,632		0,457**		0,753		0,979		0,278**		0,745
Efektivita	1,029	1,177	0,852*	0,956	0,746***	0,707**	0,812**	0,876	0,851***	0,798	0,981	0,893
Důvěra	0,824***	0,854**	0,829***	0,710**	0,932*	0,930	0,878**	0,906	1,003	1,349**	0,927*	1,081
Spokojenost	0,885**	0,852*	1,001	1,139	0,874***	0,804***	0,905**	0,842**	1,082	1,025	0,971	0,838
Zájem	0,428***	0,469***	0,614***	0,481*	0,425***	0,466**	0,696**	0,846	0,547***	0,810	0,625***	0,908
Pohlaví	1,396**	1,168	1,062	0,716	1,374***	1,360	1,577**	1,227	1,179	1,205	1,344**	1,536
Věk	0,983***	0,976***	0,983***	0,971**	0,985***	0,969***	0,975***	0,981***	0,990**	0,978*	0,978***	0,975**
Vzdělání (ref. základní)												
-Střední	1,507**	1,521	0,948	1,089	0,594**	0,348***	0,594***	0,503**	0,614**	0,398	0,631***	1,258
-Vyšší	1,368	1,288	0,593*	0,806	0,243***	0,196***	0,290***	0,201***	0,715	0,790	0,332***	0,610
Člen strany	0,410**	0,475*	0,419**	0,599	0,222***	0,264**	0,894	1,054	0,000	0,000	0,184	0,368
Sociální kontakt	0,928*	0,982	0,905*	0,866	0,982	0,791	0,943	0,955	0,973	1,066	1,013	0,902
Nagelkerke R ²	0,310	0,134	0,183	0,168	0,365	0,193	0,251	0,165	0,161	0,114	0,173	0,095
Správně klasifikovaných	78,3	87,1	79,3	91,6	74,1	84,3	74,1	81,8	82,7	93,1	70,4	83,5
N	1585	876	1133	406	1647	727	1186	549	1148	464	1421	284

	PL (I)	PL (II)	RO (I)	RO (II)	SK (I)	SK (II)	SI (I)	SI (II)	UA (I)	UA (II)
(Konstanta)	4,411***	0,171	4,545***	0,702	8,844***	6,456	6,708***	2,387	4,183**	0,943
Straničná identifikace	0,353***		0,255***		0,311***		0,461***		0,304***	
Síla identifikace		0,916		0,751		0,427		0,445**		0,344**
Efektivita	0,967	1,327	0,878*	1,037	0,923	0,984	0,859	1,014	0,927	1,042
Důvěra	0,948	0,893	0,849***	0,827***	0,882***	0,908	0,855***	0,790**	0,922	1,042
Spokojenost	0,899**	0,929	1,001	1,096	0,964	0,976	0,965	0,911	0,985	0,966
Zájem	0,572***	0,462*	0,811	1,203	0,796	0,844	0,647**	1,100	0,436***	0,460*
Pohlaví	1,291*	1,274	0,760**	0,641*	1,365**	0,825	1,149	0,921	1,125	1,635
Věk	0,987***	1,004	0,983***	0,977***	0,977***	0,977***	0,975***	0,977**	0,974***	0,968**
Vzdělání (ref. základní)										
-Střední	0,560***	0,693	1,031	0,850	0,353***	0,322***	0,734	0,932	0,779	0,864
-Vyšší	0,225***	0,330*	0,940	0,527	0,313***	0,358**	0,496***	0,489	0,461***	0,859
Člen strany	0,000	0,000	0,435**	0,820	0,261*	0,243	0,896	1,558	0,669	1,273
Sociální kontakt	0,918*	1,034	1,045	1,085	0,977	0,955	1,009	1,083	0,900*	0,987
Nagelkerke R ²	0,179	0,085	0,234	0,078	0,191	0,069	0,170	0,150	0,199	0,125
Správně klasifikovaných N	76,0 1206	90,3 321	73,3 1463	86,8 607	79,4 1458	89,2 669	77,4 1042	87,1 420	85,5 1139	94,1 473

Zdroj: Autor na základě dat Evropské sociální studie (2008)

Jak už jsem naznačil výše při porovnání reálné a zjištěné volební účasti, čtvrtá edice Evropské volební studie nabízí v mnohých ohledech spíše hrubá data. K tomu je třeba brát na zřetel, že vysvětlovací potenciál modelů v tabulce 2 lze označit za poměrně omezený (viz hodnoty Nagelkerke R^2 od 0,078 do 0,365). Nemá proto smysl zabývat se přesnými hodnotami parametrů, ale spíše odhadnutým směrem závislosti, který nabízejí prostřednictvím interpretace poměru šancí.

Již ze zběžného srovnání jednotlivých modelů lze vyčíst, že vliv jedenácti determinant volební neúčasti nelze v postkomunistických společnostech pokládat za uniformní. Existují pouhé dva faktory, jejichž statisticky významný vliv se prokázal ve všech zkoumaných státech – existence stranické identifikace (H_1) a věk (H_8). V zemích středovýchodní Evropy může obecně platit, že percepce náklonnosti k některému z článků ve stranicko-politické soustavě společně se zvyšujícím se počtem zkušeností snižuje šanci na to, že jedinec nepřijde hlasovat.

V devíti z jedenácti států (efekt nebyl prokázán jen v Rumunsku a na Slovensku) se také podařilo podpořit hypotézu, že šance na neúčast bývá nižší, pokud lidé vykazují zájem o politiku (H_6). Zásadní roli hraje taktéž jiná z proměnných motivačního modelu, politická důvěra. S výjimkou občanů v Maďarsku, Polsku a na Ukrajině vyšší pocit důvěry snižuje šanci na absentování (H_4). Zbylé dva faktory politických motivací (tj. efektivitu a spokojenost; H_3 a H_5) už nelze ani v nejmenším považovat za univerzální; jejich očekávané působení se projevuje jen v pěti, resp. čtyřech společnostech.

Velká vlivnost se ve středovýchodní Evropě dá přičítat sociodemografickému faktoru vzdělání (H_9). U osmi států (odchylně se jeví situace v Maďarsku, Bulharsku a Rumunsku) se ukázal jako statisticky významný zejména vliv univerzitního vzdělání. Občané s akademickým titulem absentují mnohem méně než ti s nižším vzděláním. I střední vzdělání ovšem snižuje šanci na neúčast, a to jmenovitě v České republice, Estonsku, Maďarsku, Lotyšsku, Polsku a na Slovensku.

Naproti tomu jiný demografický faktor, pohlaví, působí velmi zvláštním způsobem. V teoretické části jsem uvedl předpoklad, že šance neúčastnit se volebního klání má být vyšší mezi ženami než mezi muži. Taková závislost se naplňuje pouze v případě Rumunska. V dalších šesti státech jsem také zjistil signifikantní koeficient, avšak na jeho základě by bylo možné postulovat přesně opačný vztah – tedy že ženy jsou aktivnější při volebním aktu. Dané konstatování by mohlo být odvislé od dvou kritických bodů – zaprvé, potvrzují se závěry některých autorů o postupném zamlžování vztahu mezi pohlavím a neúčastí (srov. Oppenhus 1995: kap. 2). Zadruhé může za působením, které je ve zcela kontradiktorní poloze vůči hypotéze H_7 , opět stát povaha dat. Ženy totiž v souboru až nečekaně převažují, což může samo o sobě přinášet otázku o reprezentativní povaze výběru.¹⁹

Zatím jsem nezmínil působení intenzity stranické identifikace a determinant mobilizačních agentur, popř. sociálních sítí. Zaprvé, co se týká síly vztahu jedince ke straně (H_2), tento faktor hraje roli, kterou mu přisoudila teorie, jen ve čtyřech státech – v Chorvatsku, Maďarsku, Slovinsku a na Ukrajině. Zadruhé, členství v politické straně snižuje šanci na absentování v pěti z jedenácti zkoumaných makro-jednotek (Bulharsko, Chorvatsko, Česká republika, Rumunsko, Slovensko). Ani efekt sociálního kontaktu nepůsobí zvlášť uniformně, když očekávaně působí ve čtyřech společnostech – opět v Bulharsku a Chorvatsku, a dále v Polsku a na Ukrajině. S ohledem na záplavu hodnot, kterou jsem nabídl výše v tabulce 2, pro větší

prehlednost přináším čtenářsky poněkud vlídnější zhodnocení platnosti stanovených hypotéz ještě v samostatné tabulce 3.

Tabulka č. 3: Zhodnocení hypotéz o profilu nevoliče

Stát	H ₁	H ₂	H ₃	H ₄	H ₅	H ₆	H ₇	H ₈	H ₉	H ₁₀	H ₁₁
Bulharsko	P			P	P	P		P		P	P
Chorvatsko	P	P	P	P		P		P	/ P	P	P
Česká republika	P		P	P	P	P		P	P / P	P	
Estonsko	P		P	P	P	P		P	P / P		
Maďarsko	P	P	P			P		P	P /		
Lotyšsko	P			P		P		P	P / P		
Polsko	P				P	P		P	P / P		P
Rumunsko	P		P	P			P	P		P	
Slovensko	P			P				P	P / P	P	
Slovinsko	P	P		P		P		P	/ P		
Ukrajina	P	P				P		P	/ P		P
Vlivnost	11	4	5	8	4	9	1	11	6 / 8	5	4

Zdroj: Autor na základě dat Evropské sociální studie (2008). Pozn.: P – hypotéza podpořena, prázdné pole – zamítnuta. Vlivnost představuje součet P z jednotlivých sloupců. V případě H9 (efekt vzdělání) brán v úvahu efekt středního vzdělání (první hodnota) a vyššího vzdělání (druhá hodnota) vůči referenční kategorii, kterou tvořilo základní vzdělání.

5. Závěr

Od prvních svobodných voleb v nových evropských demokraciích uplynulo již více než dvacet let. Krátkodobý entuziasmus z kolapsu nedemokratického režimu na počátku devadesátých let, který se projevoval mimořádně vysokou angažovaností, ovšem brzo opadl a problém nízké míry politické participace nyní sužuje prakticky všechny země bývalého východního bloku (Rose 1995). Vysoká míra absentování přitom s sebou často přináší problém pro legitimitu demokracie, která se v případě postkomunistických společností sotva stačila etablovat.

V této práci jsem se pokoušel rozkrýt, co stojí za nevolením ve středovýchodní Evropě. Jako užitečný nástroj posloužily klasické teorie absentérství, které jsem systematizoval pomocí dvojice rozhodovacích stromů. Postkomunistické společnosti jsou sice v mnoha ohledech jiné než zavedené demokracie (viz Pop-Eleches a Tucker 2009), nicméně se ukázalo, že tradiční determinanty se poměrně obstojně dají aplikovat i na tento svébytný soubor zemí. Studie tak přinesla závěry o víceméně univerzálním vlivu pocitu stranické identifikace a efektu věku; téměř ve všech zemích se prokázalo rovněž to, že podstatnou úlohu hraje vzdělanost nebo že šance na nevolení se snižuje s tím, jak u občana roste zájem o politiku a jeho důvěra v ni.

Poznámky:

1. V mnoha studiích se přitom můžeme setkat s cílem vysvětlit volení, tedy aktivní činnost (např. Linek a Lyons 2007). Ač se to může zdát jako pouhé slovíčkaření, převaha studií vysvětlujících volení dle mého soudu není opodstatněná. Stačí zmínit vlivný model občanského voluntarismu (Verba et al. 1995; pojednávám o něm níže v textu), jenž obvykle tvoří základnu pro explanaci politické angažovanosti na individuální úrovni (Norris 2002 aj.). Kdo projde původní text Sidneyho Verby a jeho kolegů z poloviny devadesátých let, zjistí, že tyto autoři pokládají otázku, „proč lidé neparticipují“ a nikoliv „proč participují“. Podpora pro vysvětlování neúčasti oproti účasti se dá najít také v ekonomických studiích. V nich rovněž bývá běžně vysvětlováno společensky nežádoucí jednání, např. nezaměstnanost (viz Hora 2008).
2. Neuvažují zde situaci, že tyto občané jsou pasivní vždy, ale aby se vyhnuli opovržení, konstatují, že byli v momentě voleb zaneprázdněni. Jak už jsem naznačil, zaneprázdnění nevoliči mají být dle některých studií početně dominující skupinou mezi absentéry (mj. též Crewe et al. 1977). To může přinášet pochybnosti o tom, do jaké míry jsou důvody pro neúčast opravdu „objektivní“. Ostatně některé texty o volebním absentování se přímo dotýkají toho, do jaké míry a proč určitá část respondentů při otázkách o účasti ve volbách nemluví pravdu (viz Harbaugh 1996).
3. Pokusy snížit míru dobrovolné neúčasti lze spatřovat např. v zavedení poštovního hlasování nebo tzv. dřívějšího hlasování (volič má možnost odevzdat hlas několik dní před standardním začátkem volební soutěže). Podstatnou měrou by k eliminaci absentérství závislého na okolnostech mohlo přispět rovněž elektronické hlasování.
4. Naproti tomu uzavřená otázka dává určitý návod k tomu, co by mohlo stát za volební neúčasti respondenta.
5. S ohledem na design Evropské sociální studie by nejspíš ani nebylo vhodné otevřenou otázku pokládat. Dotazování v tomto šetření totiž často přichází s větším časovým odstupem po volbách, a tudíž se nedá očekávat, že by se volič i s velmi solidními možnostmi paměti zcela spontánně rozpomenul, jaký důvod ho tehdy vedl k absentérství.
6. Ambicí autora nebylo, aby výčet byl vyčerpávající. K neuvedeným, avšak hojně diskutovaným problémům v souvislosti se stranickou identifikací patří rovněž otázka jejího měření, dále třeba schopnost jedince pocítovat nějaký typ identifikace (pozitivní i negativní) k většímu počtu subjektů nebo hledání determinant, které ovlivňují stabilitu stranické identifikace (viz např. Blais et al. 2001, Greene 2002, Lockerbie 2002, Linek 2009).
7. Inovace konceptu stranické identifikace tedy nezaprou určitou propojenost s historicko-konfliktním přístupem Seymoura M. Lipseta a Steina Rokkana (Lipset a Rokkan 1967). Jinými slovy, na stranickou identifikaci do značné míry působí podoba stranického systému. Vlachová (2003) v tomto světle dodává, že stranická identifikace bývá typicky silnější tam, kde politické strany odrážejí tradiční rozpory ve společnosti.
8. V dalších pasážích textu již pracuji pouze s pozitivní stranickou identifikací.
9. Např. Vowles (2002: 111) dále rozvíjí hypotézu o vlivu stranické identifikace na volební neúčast v tom smyslu, že tento efekt může být selektivní. Silné působení lze podle něj očekávat především v zemích, které využívají volební systém poměrného zastoupení. Na rozdíl od států s (reduktivně působícím) systémem prvního v cíli zde mají oprávnění voliči na výběr z většího počtu stran, o nichž se dá reálně uvažovat, že získají zastoupení v zákonodárném sboru. Protože existuje poměrně velká pravděpodobnost, že jejich hlas nepropadne, jeví se jako užitečné jít podpořit stranu, s níž je jedinec identifikován.
10. Ještě jinou alternativou vůči původním východiskům teorie racionální volby je, že voliči chápou cenu za hlasování jako nulovou. Jinými slovy, volení lze v tomto pojetí chápat jako nenákladové rozhodnutí (viz Blais 2000).
11. Hypotéza postavená tímto způsobem se ovšem může jevit jako kontroverzní. Lze oprávněně namítnout, že příčinou voličovy aktivity může být třeba právě nespokojenost s činností vlády. Tento prvek se zdůrazňuje u konceptu *protestního hlasování*, kdy nespokojený občan hlasuje pro jinou stranu

- než tu, s níž je nejvíce identifikován (Bowler a Lanoue 1992). Tedy, vyšší míra nespokojenosti v daném pojetí nezvyšuje šanci na absentování, pouze přispívá k voličské fluktuaci.
12. Pro úplnost se také hodí dodat, že při vysvětlování jiných forem politické neangažovanosti literatura předpokládá různé efekty motivačních faktorů. Typicky, je-li člověk spokojený, existuje *nižší* pravděpodobnost, že bude protestovat nebo podepisovat petici (např. Dalton 2008).
 13. Norris (2002: kap. 5) nicméně ukazuje, že u nejstarších osob již angažovanost naopak klesá. Vrchol participace se tak může nacházet někde okolo šedesátého roku věku. Pokles participace u nejstarších jedinců lze přitom dát do souvislosti s nedobrovolným absentováním (např. z důvodu nemoci).
 14. Na druhou stranu ale nelze odmítnout, že vysvětlování volební neúčasti v podmínkách nedemokracie potenciálně přináší zajímavý námět k dalšímu výzkumu, např. prostřednictvím srovnání výstupů analýzy s demokratickými zeměmi.
 15. Rozdíly mezi reálnou a dotazníkem zjištěnou mírou účasti se dají vysvětlovat rovněž tím, že v některých zemích proběhlo šetření velmi dlouho po daných volbách. Např. s dvouletým odstupem si běžný respondent jen velmi obtížně vzpomene, jestli se příslušného volebního klání zúčastnil. Další problémy lze nacházet v datové matici samotné – například ve Finsku 103 z 2 195 respondentů na otázku ohledně účasti ve volbách vůbec neodpovědělo.
 16. V tom případě by však nastala překážka v tom smyslu, že některá pozorování (typicky v každé zemi) mají k sobě svou povahou blíže než jiná. Možným řešením by bylo využití hierarchických modelů (Soukup 2006).
 17. Modelování vlivu intenzity identifikace se celkově může jevit jako sporné. Modely II zahrnují jen respondenty, kteří se identifikují se stranou, což způsobuje, že v tomto souboru lze změřit nižší podíl absentérů než v souboru původním. Tento stav se může odrážet v horší schopnosti predikce u síly identifikace (viz dále).
 18. Ve všech modelech odpovídají číselné hodnoty koeficientů poměru šancí. Závislou proměnnou tvoří „Nevolil“. Statistická významnost: *** – signifikantní na 0,01, ** – signifikantní na úrovni 0,05, * – signifikantní na úrovni 0,1. Názvy států jsou zkráceny prostřednictvím klíče, který uvádím v tabulce 1. Dále v textu interpretuji pouze statisticky významné hodnoty.
 19. Pro ilustraci, vezmu-li v úvahu celý soubor, s nímž pracuji, nachází se v něm 11 152 žen a jen 8 451 mužů (u 20 osob údaj o pohlaví chybí).

Použité zdroje:

- Anderson, Christopher J. a Guillory, Christine. 1997. „Political institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems.“ *American Political Science Review* 91, č. 1, 66–81.
- Anduiza Perea, Eva. 2002. „Individual characteristics, institutional incentives and electoral abstention in Western Europe.“ *European Journal of Political Research* 41, č. 5, 643–673.
- Anduiza Perea, Eva. 2005. *Who Abstained and Why? Voter Turnout for the Referendum on the Treaty to Establish a European Constitution*. Real Instituto Elcano (<http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/3fbbe8004f018596b924fd3170baead1/Anduiza717.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=3fbbe8004f018596b924fd3170baead1>).
- Banducci, Susan et al. 2008. „Gender, Electoral Turnout and Abstention in Europe.“ Paper presented at the conference *People and Parliament in the European Union in the context of 2009 elections*, FP6 Civic Active, March 2008, Belgium, Brussels (www.ucd.ie/civictact/gender.ppt).
- Bannon, Declan. 2003. „Voting, non-voting and consumer buying behaviour: Non-voter segmentation (NVS) and the underlining causes of electoral inactivity.“ *Journal of Public Affairs* 3, č. 2, 138–151.
- Blais, André. 2000. *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits Rational Choice Theory*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

- Blais, André et al. 2001. „Measuring Party Identification: Britain, Canada, and the United States.“ *Political Behavior* 23, č. 1, 5–22.
- Bowler, Shaun a Lanoue, David J. 1992. „Strategic and Protest Voting for Third Parties: The Case of the Canadian NDP.“ *The Western Political Quarterly* 45, č. 2, 485–499.
- Brady, Henry et al. 1995. „Beyond SES: A Resource Model of Political Participation.“ *American Political Science Review* 89, č. 2, 271–294.
- Budge, Ian et al. 2010. *Party Identification and Beyond: Representations of Voting and Party Competition*. Colchester: ECPR Press.
- Campbell, Angus et al. 1960. *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons.
- Carreras, Miguel a Castañeda-Angarita, Nestor. 2012. „Who Votes in Latin America? A Test of Three Theoretical Perspectives.“ Paper prepared for delivery at the *Midwest Political Science Association*, April 13, 2012.
- Crewe, Ivor et al. 1977. „Non-Voting in British general elections 1966 – October 1974.“ In: *British Political Sociology Yearbook: Volume 3, Participation in Politics*. Ed. Colin Crouch. London: Croom Helm, 38–109.
- Dalton, Russell J. 2008. *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Washington: CQ Press.
- Denver, David. 2007. *Elections and Voters in Britain*. New York: Palgrave Macmillan.
- Enelow, James M. a Hinich, Melvin J. 1984. *The Spatial Theory of Voting: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Jocelyn. 2004. *Voters and Voting: An Introduction*. London: Sage Publications.
- Evropská sociální studie*. 2012 (cit. 2012-07-20) (<http://www.europeansocialsurvey.org/>).
- Fiorina, Morris. 1981. *Retrospective voting in American national elections*. Newhaven: Yale University Press.
- Fisher, Stephen D. 2001. „Tactical Voting and Tactical Non-voting.“ Paper prepared for presentation at the *Annual Meeting of the American Political Science Association*, US, San Francisco. August–September 2001.
- Flanigan, William H. a Zingale, Nancy H. 2010. *Political behavior of the American electorate*. Washington: CQ Press.
- Foddy, William. 2001. *Constructing Questions for Interviews and Questionnaires: Theory and Practice in Social Research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franklin, Mark N. 2004a. „Electoral Competitiveness and Turnout: How Voters React to the Changing Character of Elections.“ Paper prepared for presentation at the *Annual meeting of the Midwest Political Science Association*, US, Chicago, April 2004.
- Franklin, Mark N. 2004b. *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freedom House. 2012. *Freedom in the World 2008 – Country Reports* (<http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2008>).
- Greene, Steven. 2002. „The Social-Psychological Measurement of Partisanship.“ *Political Behavior* 24, č. 3, 171–197.
- Hadjar, Andreas a Beck, Michael. 2010. „Who does not participate in elections in Europe and why is this?“ *European Societies* 12, č. 4, 521–542.
- Harbaugh, William T. 1996. „If People Vote Because They like to, then Why do so Many of Them Lie?“ *Public Choice* 89, č. 1/2, 63–76.
- Heath, Oliver. 2007. „Explaining Turnout Decline in Britain, 1964–2005: Party identification and Political Context.“ *Political Behavior* 29, č. 4, 493–516.
- Heath, Anthony et al. 1985. *How Britain votes*. Oxford: Pergamon Press.
- Hora, Ondřej. 2008. *Strategie dlouhodobě nezaměstnaných: vstupní analýza problému*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance). 2012. *Voter Turnout Data* (www.idea.int).

- Jessee, Stephen A. 2010. „Partisan Bias, Political Information and Spatial Voting in the 2008 Presidential Election.“ *Journal of Politics* 72, č. 2, 327–340.
- Johnston Ron J. a Pattie, Charles J. 1997. „Towards an Understanding of Turnout at British General Election: Voluntary and Involuntary Abstention in 1992.“ *Parliamentary Affairs* 50, č. 2, 280–291.
- Johnston Ron J. a Pattie, Charles J. 2003. „The Growing Problem of Electoral Turnout in Britain? Voluntary and Involuntary Non-Voters in 2001.“ *Representation* 40, č. 1, 30–43.
- Keith, Bruce E. et al. 1992. *The Myth of the Independent Voter*. Berkeley and Los Angeles: University of Carolina Press.
- Kirchgässner, Gebhard a Pommerehne, Werner. 1993. „Low-cost decisions as a challenge to public choice.“ *Public Choice* 77, 107–115.
- Kostadinova, Tatiana. 2003. „Voter turnout dynamics in post-communist Europe.“ *European Journal of Political Research* 42, 741–759.
- Laponce, Jean A. 1967. „Non-Voting and Non-Voters: A Typology.“ *The Canadian Journal of Economics and Political Science* 33, č. 1, 75–87.
- Lijphart, Arend. 1997. „Unequal Participation: Democracy’s Unresolved Dilemma.“ *American Political Science Review* 91, č. 1, 1–14.
- Linek, Lukáš a Lyons, Pat. 2007. „Zdroje a motivace volební účasti.“ In: *Voliči a volby 2006*. Eds. Tomáš Lebeda et al. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 63–87.
- Linek, Lukáš. 2009. „Jak měřit stranickou identifikaci?“ *Data a výzkum - SDA Info* 3, č. 2, 187–210.
- Linek, Lukáš. 2010a. „Zhodnocení valenční teorie volebního chování na základě otevřených otázek ohledně důvodů volební neúčasti.“ *Naše společnost* 8, č. 2, 11–20.
- Linek, Lukáš. 2010b. *Zrazení snu. Struktura a dynamika postojů k politickému režimu a jeho institucím a jeho důsledky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Linek, Lukáš. 2011. „Institucionální odcizení a individuální odcizení od politiky.“ *Data a výzkum – SDA Info* 5, č. 1, 7–34.
- Lipset, Seymour M. a Rokkan, Stein. 1967. *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives*. Toronto: The Free Press.
- Lockerbie, Brad. 2002. „Party Identification: Constancy and Change.“ *American Politics Research* 30, č. 4, 384–405.
- López-Pintor et al. 2002. „Voter Turnout Rates from a Comparative Perspective.“ In: *Voter Turnout Since 1945: A Global Report*. Eds. Rafael López Pintor a Maria Gratschew. Halmstad: Bulls Tryckeri, 75–94.
- Martin, Aaron. 2010. „Does Political Trust Matter? Examining Some of the Implications of Low Levels of Political Trust in Australia.“ *Australian Journal of Political Science* 45, č. 4, 705–712.
- Nie, Norman H. et al. 1979. *The Changing American Voter*. Cambridge: Harvard University Press.
- Norris, Pippa. 2002. *Democratic phoenix: reinventing political activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa. 2004. *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. New York: Cambridge University Press.
- Oppenhuis, Erik. 1995. *Voting Behaviour in Europe*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Pop-Eleches, Grigore a Tucker, Joshua A. 2009. „Communism’s Shadow: Post-Communist Legacies and Political Behavior.“ Paper presented at the *Center for Political Studies Interdisciplinary Workshop on Politics and Policy*, University of Michigan, June 3, 2009.
- Putnam, Robert D. „Bowling Alone: America’s Declining Social Capital.“ *Journal of Democracy* 6, č. 1, 65–78.
- Rose, Richard. 1995. „Mobilizing Demobilized Voters in Post-Communist Societies.“ *Party Politics* 1, č. 4, 549–563.
- Rosenstone, Steven J. a Hansen, John M. 1993. *Mobilization, participation, and democracy in America*. New York: Macmillan.
- Schuman, Howard a Presser, Stanley. 1979. „The Open and Closed Question.“ *American Sociological Review* 44, č. 5, 692–712.

- Sigelman, Lee. 1982. „The Nonvoting Voter in Voting Research.“ *American Journal of Political Science* 26, č. 1, 47–56.
- Soukup, Petr. 2006. „Proč užívat hierarchické lineární modely?“ *Sociologický časopis* 42, č. 5, 987–1012.
- Staniszki, Jadwiga. 2006. *Postkomunismus: Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Swaddle, Kevin a Heath, Anthony. 1989. „Official and reported turnout in the British General Election of 1987.“ *British Journal of Political Science* 19, 537–570.
- Thurner, Paul W. a Eymann, Angelika. 2000. „Policy-Specific Alienation and Indifference in the Calculus of Voting: A Simultaneous Model of Party Choice and Abstention.“ *Public Choice* 102, č. 1/2, 51–77.
- Topf, Richard. 1995. „Electoral Participation.“ In *Citizens and the state*. Eds. Hans-Dieter Klingemann a Dieter Fuchs. Oxford: Oxford University Press, kap. 2.
- Van Deth, Jan W. 2006. „Democracy and Involvement. The benevolent aspects of social participation.“ In: *Political Disaffection in Contemporary Democracies: Social capital, institutions, and politics*. Eds. Mariano Torcal a José Ramón Montero. New York: Routledge, 101–129.
- Verba, Sidney et al. 1978. *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verba, Sidney et al. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vlachová, Klára. 2003. „Dynamika pozitivní a negativní stranické identifikace v České republice.“ *Sociologický časopis* 39, č. 4, 487–508.
- Vowles, Jack. 2002. „The Puzzle of Turnout.“ In: *Proportional Representation on Trial. The 1999 New Zealand Election and the Fate of MMP*. Eds. Jack Vowles et al. Auckland: Auckland University Press, 99–113.
- Vráblíková, Kateřina. 2009. „Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích.“ *Sociologický časopis* 45, č. 5, 867–897.
- Weinschenk, Aaron C. 2010. „Revisiting the Political Theory of Party Identification.“ *Political Behavior* 32, č. 4, 473–494.